

בחזרה אל לוד ורמלה

מרדכי בר-און

אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, כיבוש לוד: יולי 1948, תל-אביב, הארכיון לתולדות ההגנה, תש"ס.

הפליטים הפלסטינים שסולקו מלוד ורמלה במהלך מבצע 'דני' בקרבות 'עשרת הימים', באמצע חודש יולי 1948, היו כחמישה אחוזים בלבד מכלל פליטי תש"ח. אף על פי כן אין הפרשה יורדת מסדר היום של היסטוריונים ושל אנשי תקשורת זה למעלה מחמישים שנה. ייחודה של פרשה זו, בין שאר סיפורי הבריחה והגירוש של הפלסטינים במהלך המלחמה נובע מכך שבמקרה זה, ומדובר בשתיים מן הערים המרכזיות של האוכלוסייה הפלסטינית בארץ, יש בסיס לטענתם של הערבים שנעשה מעשה של גירוש יזום.

בדור הראשון של ההיסטוריוגרפיה הישראלית בלטה נטייה לטשטש או למצער לעמם את חלקן של צה"ל בסילוקם של התושבים מן הערים הללו. נתנאל לורך, שספרו הקלסי על מלחמת העצמאות יצא לאור במלאות עשר שנים למלחמה, כתב בנוסח מיתמם: 'הערבים שהפרו את תנאי הכניעה וחששו מפעולת תגמול, הודיעו שהם יוצאים מן העיר וביקשו מהמפקד שיבטיח את שלומם עד הגיעם לקווי הלגיון. וכך היה'.¹ במחקרו הנרחב על מבצע 'דני' שראה אור בשנת 1976 תיאר אלחנן אורן ביתר פירוט את מהלך האירועים בשני הימים הקריטיים ה-12 וה-13 ביולי, אך גם הוא המשיך לעמם את הסיפור והשתמש בביטויים 'תמימים' כגון

1 נ' לורך, קורות מלחמת העצמאות, רמת גן, 1972, עמ' 329.

'פינוי' או 'יציאת האוכלוסין'. לפי תיאורו ב-13 ביולי בשעה שתיים-עשרה בצהריים קיבל מפקד חטיבת הפלמ"ח שכבשה את לוד 'אישור לוותר על המעצרים, כדי לאפשר יציאת המשפחות עם ראשיהן וגבריהן'. 'אישור זה ניתן, על פי אורן, על דעתו של ראש הממשלה.² גם גרסה זו מנסה ליצור את הרושם המוטעה שערביי לוד ביקשו לצאת מרצונם החופשי.

לפני כחמש עשרה שנה פרסם בני מוריס, המציג עצמו כ'היסטוריון חדש', את גרסתו לאירועים, שהייתה אמורה לחשוף את האמת, וטען שהיה זה סיפור של 'כיבוש, טבח וגרוש'.³ שהוסתר וצונזר במשך שנים על ידי הממסד הישראלי.⁴ גילוייו של מוריס בכל הנוגע למעשי גירוש וטבח שנערכו בימי המלחמה עוררו כעס רב בקרב ותיקי המלחמה והעלו עליו גל של ביקורת זועמת, אלא שרוב המגיבים לא היו היסטוריונים מקצועיים ולא היו מסוגלים להתמודד עם שפע המסמכים שמוריס גייס להוכחת טענותיו.⁵

לאחרונה התגייסו אלון קדיש, אברהם סלע וארנון גולן, שלושה חוקרים מן השורה הראשונה של האקדמיה הישראלית, לתאר אחת ולתמיד את אירועי מבצע 'דני' בעיר לוד בצורה מוסמכת וממוסמכת כהלכה. כפי שמעיד הקטע ממאמרו של בני מוריס המובא בפתח המבוא לספרם, נראה שהם נזעקו למשימה כשהם מונעים בידי

2 א' אורן, בדרך אל העיר: מבצע 'דני', תל-אביב 1976, עמ' 123.

3 הציטוט ממאמרו של ב' מוריס, 'היסטוריה אובייקטיבית', מוסף הארץ, 1 ביולי 1994, עמ' 40.

4 מוריס כלל את הפרשה בספרו 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים', שהופיע לראשונה בשפה האנגלית בשנת 1987, אך כבר שנה קודם לכן פרסם את מאמרו: 'Operation Dani and the Exodus from Lydda and Ramle in 1948', *MEJ*, 40, 1 (Winter 1986), pp. 82-109

5 ראו: ב' מוריס, 'לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949, תל-אביב תשנ"א, עמ' 272-283.

שנים תיאור מפורט למדי ומהימן של מהלך הקרבות שהביאו לכיבוש לוד, הוסיפו החוקרים החדשים מקורות חדשים לא מעטים וספרם יכול להיחשב כתיאור המוסמך והמפורט ביותר של האירועים. ניתן לומר שעכשיו אנו יודעים לאשורו את סיפור כיבוש לוד בידי צה"ל ביולי 1948.

ה'רוויזיה' שעושים קדיש וסלע לגרסתו של מוריס מתמקדת באירועים שהתחוללו בעיר לאחר כיבושה ובעיקר ביום ה-12 ביולי וביום שלמחרתו, יומיים שבסופם הסתלקה האוכלוסייה הפלסטינית מן המקום ויצאה לגולה. אולם המפתיע הוא שכל המשווה בקפדנות את הנוסח המונח לפנינו לתיאוריו של מוריס לא ימצא הבדלים גדולים בכל הנוגע לעובדות, להוציא פרט אחד או שניים. יתר על כן, מוריס עשה שימוש ברוב המסמכים שעליהם מבוססת עבודתם של קדיש וסלע, משום שחלק ניכר מהפקודות ומהדו"חות הצבאיים שהופקו בשעת מעשה ואפילו נוסחי מברקים שנשלחו בעת הפעולה ושדרים של הערבים שלהם האזין המודיעין של צה"ל, כבר עמדו לרשותו אף על פי שארכיון צה"ל עדיין היה נעול בפניו. מפקדת המבצע, שהקים בחיפזון רב יגאל אלון, מפקד הפלמ"ח, התבססה ברובה על מטה הפלמ"ח, והארכיון המלא של מפקדה זו כבר היה פתוח בפני החוקר בארכיון 'הקיבוץ המאוחד' באפעל. ההבדל העיקרי בין הגרסאות הוא במשמעות הניתנת לעובדות, בתארים המוענקים למעשים שנעשו, בשמות שבהם הם מתכנים ובנימה הכללית.

אחד ההבדלים החשובים בתיאור העובדות נוגע לתקרית שהתרחשה במסגד בעקבות פריצת משורייני הלגיון לעיר ביום שלאחר כניעתה (עמ' 43-46). מוריס כותב בספרו: 'במהומה הכללית נפגעו ונהרגו עשרות עצורים במכלאות

הרצון להפריך את טענותיו הסוחפות של ה'היסטוריון החדש' ולהעמיד דברים על בוריים בצורה מאוזנת ושקולה.⁶ לרשותם של החוקרים הללו עמדו מקורות רבים שהיו חסומים בפני מוריס כאשר חקר את הפרשה. הצטרפותו של אברהם סלע, מזרחן מוכשר ומנוסה, לצוות החוקרים פתחה בפניהם את כל המקורות הערביים הנגישים כיום. הפרק המתאר את התארגנות הערבים בלוד ובסביבותיה החל מפרוץ 'מאורעות' המלחמה לאחר החלטת החלוקה באו"ם ועד סמוך למבצע 'דני' בקרבות 'עשרת הימים' הוא תרומה ייחודית וחדוש חשוב במחקר (עמ' 18-25). בפרק זה נעשה שימוש נרחב הן בכתבי זיכרונות שהיו מוכרים לחוקרים קודמים והן במסמכי הש"י ובמסמכי שלל המצויים בשפע בארכיון המדינה, בארכיון הציוני המרכזי ובארכיון ה'הגנה'. מחקר זה וכן תרומתו של ארנון גולן לתיאור הרקע הגאוגרפי של האזור מבהירים לראשונה את מה שקרה 'בצד האחר של הגבעה' ואת נתוני הפתיחה של היערכות הערבים שמולם יצאו כוחות 'דני' לקרב (עמ' 14-17).

גם מסמכי ארכיון צה"ל נפתחו ברובם המכריע רק בעשור האחרון.⁷ כפי שמרמזת פסקת ה'יתודות' בתחילת הכרך, קדיש עשה בהם שימוש רב בעזרת תלמידיו שנשלחו במסגרת לימודיהם לערוך חיפוש נרחב אחרי כל המקורות הנוגעים לפרשה ונראה שלאחר פרסום עבודה זו יקשה למצוא מקור רלוונטי נוסף. אף על פי שארון העמיד כבר לפני עשרים וחמש

6 המובאה היא מתוך: מוריס (לעיל, הערה 3), עמ' 40. מוריס נוטה בדרך כלל להקצין את ניסוחיו במאמריו העיתונאיים.

7 אפשר להניח שלאחנן אורן, עובד ותיק במחלקת היסטוריה במטה הכללי, ניתן לעיין במסמכי ארכיון צה"ל שעה שהכין את עבודתו על מבצע 'דני' אך הוא היה מנוע לעשות בהם שימוש בעבודתו.

הרבה יותר בין הגרסאות. מוריס מתעקש לכנות את מה שקרה בלוד ב-13 ביולי טבח, ואילו קדיש, כמו רוב אלו שסיפרו על המאורעות האלה לפניו, נטה לתאר את מה שקרה כחלק מתגובתם המבוהלת של לוחמי חטיבת יפתח על ירי הצלפים שהחל יום לאחר הכיבוש בעקבות פשיטת משורייני הלגיון. בדומה לכך מערער מוריס על השימוש שעשו קודמיו במונח מרד

ליד המסגד והכנסיה במרכז העיר, שהיו בלתי חמושים.⁸ אך אין הוא מביא כל אסמכתא לטענה זו ומסתמך בעניין זה רק על ספרו של אורן.⁹ מחקרו של סלע מבהיר היטב שהגברים שנעצרו עוד ביום הקודם במסגד הראשי ובכנסיות שבסביבתו לא נפגעו כלל. אולם אל מסגד אחר, שבו התרכזו פלסטינים שבחלקם היו חמושים והשתתפו בצליפות על חיילי הפלמ"ח,

פליטים מלוד
ורמלה, 1948

לשם תיאור מועצם של הבעיה שניצבה בפני חייליו המעטים של מפקד גדוד הפלמ"ח, כאשר החל ירי צלפים בעיר בעקבות פריצת המשוריינים של הלגיון. מוריס כותב: "חס אבדות הערבים והישראלים [באירוע הנה] מזים במידה רבה את ההגדרה "מרד", שלה זכו ארועים אלו לימים בתיאורי ישראלים וערבים כאחד".¹⁰

מתי הופך הרג שניתן למצער להבינו מתוך נסיבות התרחשותו לטבח? זו שאלה סמנטית והתשובה עליה תלויה בנקודת ראייתו של

נורו מספר פצצות מטול נ"ט מסוג 'פיאט', וכשלושים פלסטינים, ביניהם ככל הנראה גם נשים וילדים אחדים, נהרגו במסגד זה. אורן לא הבחין בהבדל בין המסגדים, ובוודאי לא הבחין בכך מוריס, שנסמך עליו. הבדל זה בתיאור האירועים קשור בהבדל מהותי

8 מוריס (לעיל, הערה 5), עמ' 276.

9 אולם אורן כותב רק 'רימונים נורקו מתוך המסגד, ופיא"ט הופעל נגד זורקי הרימונים' מבלי לציין איזה מסגד ומי היו 'זורקי הרימונים'. בהערה הוא מוסיף: 'כ-30 נהרגו מידי זה. הקצין האחראי הועמד לדין', אך לא ברור מדוע ומה הוא המקור שעליו הוא מסתמך. ראו: אורן (לעיל, הערה 2), עמ' 110 והערה 32.

10 מוריס (לעיל, הערה 5), עמ' 276.

לשוחח עם הלוחמים מיד לאחר הקרב על מה שהתרחש. אולם התמונה המתקבלת אפילו מתיאוריו של מוריס, ולא כל שכן מתיאוריהם של לוחמים רבים שמצטטים קדיש וסלע, מצביעה על כך שתגובת חיילי הפלמ"ח בעיקרה לא הייתה בלתי סבירה בנסיבות שנוצרו לקראת הצהריים באותו יום ברחבי העיר. כאשר שככה אש הערבים שככה במהרה גם אש היהודים והכול העידו שבשעה שתיים, כשעתיים לאחר ההתפרצות, שקטה העיר. מבחינה זו טוב עשו קדיש וסלע שהביאו דברים בשם אומריהם, תיארו את המצב כמיטב יכולתם ולא נכנסו כלל לשאלה אם ניתן היה לצפות מחיילי יפתח להתנהגות אחרת. כינויי הגנאי של מוריס אינם משפרים במקרה הזה את איכות התיאור ההיסטוריוגרפי שלו.¹³

גם בפרשת הגירוש המצב דומה. ביסודו של דבר מאשר מחקרם של קדיש וסלע את המתאר הכללי של העובדות כפי שהן מובאות אצל מוריס, ואף הם אינם נרתעים מלכנות את האירוע 'גירוש' (עמ' 11). אף שהתוקפים אפשרו ואולי גם עודדו את אותם ערבים שהעדיפו להסתלק מאזור הקרבות, לא עלתה כלל על הדעת בימים הראשונים הסברה או אפילו התקווה שכל האוכלוסייה הערבית של לוד ורמלה אכן תנטוש. עדויות שונות – כולל הסיפור על ביקורו של שר המיעוטים בכור שטרית בערים באותו יום שבו פרצה המהומה, המובא בהרחבה אצל מוריס¹⁴ – מצביעות על כך שבצה"ל ציפו שרוב האוכלוסייה האזרחית תישאר במקום. רק לאחר תקריות הדמים בערב ה-12 ביולי הוחלט במטה

13 מוריס טוען שב'טבח' נהרגו 250 ערבים, קדיש וסלע סבורים שזה היה המספר הכולל של קרבנות הערבים בשלושת ימי כיבוש העיר, אך נראה שלא לזה ולא לאלה יש מקור מהימן דיו לאשש את גרסתם.

14 מוריס (לעיל, הערה 5), עמ' 278-279.

המשתמש במונחים הללו ובתכלית השימוש שהוא עושה בהם. יתר על כן, על פי רוב קשה לשפוט בשעת מעשה מתי נעלמת ההצדקה להמשכו של הירי הפוגע באויב, שהרי הקו אינו עובר רק במקום שבו מונפים דגלים לבנים או שהנשק מושלך וידי האויב מורמות לאות כניעה. במקרה של לוד ברור שבאנדרלמוסיה שנוצרה בעקבות שובם של חלק מערביי העיר ללחימה עקב הדירת משורייני הלגיון, ספק אם ניתנה לערבים אפשרות לבטא את נכונותם להפסקת האש, ואך טבעי שלוחמי יפתח לא היו מסוגלים להבחין בכך כל עוד חילופי האש נמשכו. תיאורו הפיזי קמעא של אורן קולע: 'האש כובתה באש, שנורתה מתוך המהומה ולתוך המהומה'.¹¹

באש שנפתחה באותו בוקר ברחבי העיר נהרגו ארבעה לוחמי פלמ"ח ונפצעו כעשרה. קשה לומר שזיכרונו של מפקד הגדוד, שטען כעבור שנים רבות ש'הופיעו אלפי כלי נשק ונפתחה אש מכל חלון, מכל גג, מכל בית', מדויק. אך מבחינתם של לוחמי יפתח באותם רגעים אין זה מעלה או מוריד אם האש נגדם נפתחה רק ממקצת החלונות, הגגות והבתים. אין ספק שביטויים כמו מרד או התקוממות שיקפו היטב את בהלתם של לוחמי הפלמ"ח המעטים, שסברו שהעיר נכנעה, ושלפתע היו חשופים לאש צלפים ולרימוני יד. אין ספק שלוחמים אחדים לא הקפידו על כללי מוסר המלחמה והרגו אזרחים מעבר למה שהתבקש מן המצב. שירו של אלתרמן 'על זאת', שפורסם באותם ימים, וששר הביטחון קרא אותו מעל דוכן מועצת העם, מעיד היטב על כך שגם בחלונות הגבוהים היו ערים למקרים כאלה.¹² מפקדי החטיבה מצאו לנחון

11 אורן (לעיל, הערה 2), עמ' 110.

12 ג' אלתרמן, הטור השביעי, ב, תל-אביב תשי"ד, עמ' 24-26.

הפעולה לבקש - בהתאם להוראות מפורשות בעניין - את אישורו של שר הביטחון לגירושם של התושבים. אישור זה הושג על פי עדותו של יצחק רבין בפגישה עם שר הביטחון במטה המבצע. ובבוקר ה-13 הוחל בפינוי התושבים, אשר בשלב זה לא התנגדו.

האם יש לכנות את מה שקרה בלוד ורמלה גירוש, פינוי, סילוק או אפילו עידוד הסתלקות? בסופו של דבר זו שאלה של סמנטיקה, שהרי במקרה הזה כמו במקומות רבים אחרים בשלב המתקדם הזה במלחמה, דאג צה"ל לעיתים לרוקן את הכפרים והעיירות שכבש. פלישת צבאות ערב באמצע מאי הפכה את הסכסוך ל'משחק סכום אפס' בעיני שני הצדדים. אולם, כפי שמוכיחים אלפי תושבי נצרת ושפרעם שנותרו במקומם בקרבות שניטשו ממש באותם ימים, לא הייתה כאן מדיניות גירוש סוחפת וחד-משמעית. סברתו של מוריס שכבר בתחילת המבצע התכוונו הכוחות התוקפים להבריח את

התושבים מן האזור אין לה אחיזה בתיעוד ובעדויות שעליהן הוא עצמו מסתמך.¹⁵ כפי שקדיש וסלע טוענים בצדק, מוריס אינו מתייחס כראוי להוראת המטה הכללי מיום 6 ביולי שאסרה על גירוש תושבים בעת קרב ללא הוראה מפורשת של שר הביטחון (עמ' 13). אין ספק שהניסוח של קדיש וסלע אמין יותר: 'כמקובל בפעולות צבאיות נגד יישובים ערביים, איפשר צה"ל ואף עודד בריחת תושבים בשלבי הכיתור והלחימה', אך רק 'בלילה שבין ה-12-13 ביולי הוחלט במטה "דני" שיש להפעיל על האוכלוסיה לחץ לעזוב'. החלטה שהצריכה את אישורו של בן-גוריון (עמ' 46). ספרם החדש של קדיש, סלע וגולן מצטיין כאמור במיצועי מרבי של התיעוד המצוי. ספק אם צפויים בעניין הזה גילויים חדשים נוספים, ויש לראות אפוא בעבודתם סוף פסוק מצד תיאור העובדות. את הוויכוחים על האשמה ביצירת בעיית הפליטים הפלסטינים ספק אם סיימו.

לנוס על נפשם, כאמצעי להחיש את המפלה הצבאית ואולי גם כמטרה בפני עצמה' (שם, עמ' 274).

15 לדברי מוריס 'ההתקפות על שתי הערים נועדו מלכתחילה לזרוע בהלה בקרב אזרחיהן ולגרום להם